

ԱՆԱՀԻՏ Ս. ԱՍԱՏՐՅԱՆ

ՀՀ ԳԱԱ ԳԿՄԿ, ԵՊՀ

ԿԱՐԱՊԵՏ ՏԵՐ-ՄԿՐՏՉՅԱՆԸ ՈՐՊԵՍ ՀԱՅ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ԲԱՐԵՆՈՐՈԳԻՉ

Բանալի բառեր՝ Բարենորոգչություն, աստվածաբան, կրթություն, հոգևորական, քարոզ, հավատացյալ:

Կարապետ Տեր-Մկրտչյանը Հայ Եկեղեցու պատմության մեջ հայտնի է ոչ միայն որպես հոգևոր առաջնորդ, հրապարակախոս, խոշորագույն գիտնական, այլև՝ որպես բարենորոգիչ:

Ստանալով եվրոպական առաջադեմ կրթություն՝ Կ. Տեր-Մկրտչյանը, ինչպես նաև Գարեգին Հովսեփյանն ու Երվանդ Տեր-Մինասյանը, համարվում էին Մայր եկեղեցու նորաթուփ «փրկիչները», բարենորոգիչները, ովքեր, ունենալով գիտական մեծ պաշար, ցանկանում էին Եկեղեցին բարեփոխել, բարենորոգել՝ հավատարիմ մնալով ավանդական դավանությանն ու Հավատամքին: Սակայն, ինչպես պատմությունը ցույց տվեց, ոչ բոլորն ընկալեցին ու ընդունեցին բարենորոգիչների տեսակետներն ու առաջարկները, ավելին՝ նրանց ճնշեցին, փորձեցին մեկուսացնել¹:

Հայ եկեղեցու բարենորոգչական շարժումը մեծապես կապված է Գևորգ Դ Կոստանդնուպոլսեցի (Քերեստեճյան (1866–

¹ Հովհաննիսյան Հ., Հայ Առաքելական Եկեղեցու բարենորոգչության հիմնադրանքը 1901–1906 թթ., Ե., 2008, էջ 127–130:

1882 թթ.)) կաթողիկոսի հետ: Նա էր, որ սկիզբ դրեց բարեփոխումներին. հիմնադրեց Էջմիածնի հոգևոր ճեմարանը, որի նպատակն էր Մայր եկեղեցու համար կիրթ և գիտուն հոգևորականներ պատրաստել, նորացվեց Հայ եկեղեցու հոգևոր երաժշտությունը և, ի վերջո, 1868 թ. լույս ընծայվեց Մայր Աթոռի պաշտոնական թերթը՝ «Արարատ»-ը:

Մայր Աթոռում բարենորոգչական շարժման ընդլայնման հաջորդ քայլը կապված է Մաղաքիա Օրմանյանի՝ ճեմարանում վարած գործունեության հետ: Մակար Ա Թեղուտցի կաթողիկոսի (1885–1891 թթ.) հրավերով 1887 թ. ճեմարանում աստվածաբանություն դասավանդելու համար Էջմիածին է ժամանում Մաղաքիա Օրմանյանը: Նրա և ժամանակի հայտնի այլ մանկավարժների (Սեդրակ Մանդինյան, Կարապետ Կոստանյան, Փիլիպոս Վարդանյան և այլն) ուսուցչության տարիները համարվում են Մայր Աթոռի հոգևոր ճեմարանի ծաղկման շրջանը: Մ. Օրմանյանի ուսուցչության արդյունքն էր այն, որ «նրա մանկավարժական աշխատանքի առաջին տարվա ավարտին հինգ շրջանավարտներ՝ Կարապետ Տեր-Մկրտչյանը, Աստվածատուր Դալլաքյանը, Սեթ Հարությունյանը, Հովհաննես Մուսաբեկյանը և ճեմարանի ռեկտոր Արշակ Նահապետյանը դիմեցին Մակար կաթողիկոսին՝ խնդրելով իրենց ընդունել Մայր Աթոռի միաբանության կազմում՝ այդ կերպ, փաստորեն, դրսևորելով հոգևոր ծառայության անցնելու իրենց պատրաստակապմությունը»²: Մաղաքիա Օրմանյանն իր կարճատև դասավանդման ընթացքում (1888 թ. հուլիսի 19-ին Ռուսաստանի պարտադրանքով նա

² Ղազարյան Խ., Բարենորոգչական նախաձեռնությունները Հայ Առաքելական եկեղեցում 19-րդ դարի վերջին քառորդին և 20-րդ դարի առաջին կեսին, Ս. Էջմիածին, 1999, էջ 21:

հարկադրված հեռացավ Էջմիածնից՝ վերադառնալով Կ. Պոլիս) վճռորոշ ազդականեր է հաղորդել բարենորոգչական շարժմանը³:

Հայ հոգևորականների առաջադեմ տեսակետների ու գործողությունների ձևավորմանն էապես նպաստել էր եվրոպական, հատկապես գերմանական ուսումնառությունը: Իսկ դրա արդյունքները Հայ եկեղեցում արդեն իսկ նկատելի էին 1890-ական թվականներին, երբ Գերմանիա մեկնած առաջին ուսանողները, ավարտելով ուսումը, վերադարձան Էջմիածին:

Վերադառնալով Մայր Աթոռ՝ Կ. Տեր-Մկրտչյանը ստանձնում է տարբեր պաշտոններ՝ «Արարատ»-ի խմբագիր, Գևորգյան ճեմարանի ռեկտոր, ռեկտորի փոխանորդ ևն: Նա 1894 թ. սկսած ղեկավարում էր Մայր Աթոռի պաշտոնաթերթի խմբագրական աշխատանքները: «Արարատ»-ում տպված նրա հոդվածները խոսում են նրա գաղափարների, գործունեության ուղղվածության և որ մեզ համար առավել կարևոր է՝ բարենորոգչական շարժման նկատմամբ ունեցած վերաբերմունքի մասին:

Վերլուծելով Կ. Տեր-Մկրտչյանի գործունեությունը՝ առաջին իսկ հայացքից ակնհայտ է դառնում այն փաստը, որ քարոզը մեծ դեր է կատարել նրա գործունեության մեջ: Նա այն համարում էր սեփական գաղափարների տարածման լավագույն միջոցը, քանի որ քարոզն էր, որ ամենամոտեն էր հոգևորականին ականջ դնող հավատացյալի սրտին⁴:

«Արարատ»-ում 1894 թ. տպված հոդվածների մեծամասնության ուղղությունը եկեղեցական բարեփոխումներն էին: Հե-

³ Հովհաննիսյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 132:

⁴ Կ. Տեր-Մկրտչյանի կիրառած քարոզները, քարոզների մեթոդաբանությունը խորը ուսումնասիրության է ենթարկել Խաչիկ Ղազարյանը (տե՛ս Ղազարյան Խ., նշվ. աշխ., էջ 28-41):

ղինակը գտնում էր, որ պետք է բարեփոխել և նորոգել Հայ եկեղեցին բոլոր ոլորտներում: Նախ և առաջ, նա բարձրացնում էր հոգևորականների գիտական պատրաստվածության խնդիրը: Կ. Տեր-Մկրտչյանը փաստում էր, որ եկեղեցում տիրող նմանատիպ իրավիճակի գրեթե ամբողջ պատասխանատուն հանդիսանում են հոգևորականները: Նա գտնում էր, որ պետք է բարձրացնել հոգևորականների գիտական պատրաստվածությունն ու աստվածաբանական գիտելիքների պաշարը: Խոսելով հատկապես հոգևորական-հավատացյալ կապն ապահովող քարոզի մասին՝ հեղինակը գրում է. «Մեզանում քարոզ է կոչւում այն ամէնը, ինչ հոգևորականը խօսում է եկեղեցում, լինի դա մի միջնադարեան առասպել, թէ ազգասիրական ճառ: ... Մեր ժողովուրդը սիրում է արդարև և մեծ պահանջ ունի քարոզ լսելու, բայց այդ պահանջին բաականութիւն տուած չենք լինի, եթէ միայն քարոզութիւնների թին աւելացնել աշխատենք՝ առանց նոցա բովանդակութեան վերայ ուշադրութիւն դարձնելու: Շատ բան կարող է գրաւիչ, հետաքրքրական, օգտակար նոյն իսկ լինել, բայց եկեղեցում խօսելով միայն քարոզ չի դառնայ»⁵: Ըստ նրա՝ քարոզը հոգևորականի համար պետք է դառնա գործիք Աստծո խոսքը հավատացյալին հասցնելու համար, իսկ հոգևորականն էլ այդ դեպքում պետք է իմանա Աստծո խոսքը, նախ ինքը հասկանա, թե ի՞նչ է ուզում փոխանցել հավատացյալին: Նա գտնում էր, որ քարոզիչը պետք է իմանա ճարտասանության կանոնները, պետք է պահպանի քարոզի թեմատիկ միասնությունը, քարոզը պետք է լինի տրամաբանական, տեղին, ունենա պատմական հենք: «Հոգեւորական ասպարէզը» հոդվա-

⁵ Տեր-Մկրտչեան Կ., Քարոզի նշանակութիւնը և գործադրութեան եղանակը, «Արարատ», 1895, էջ 44:

ծում Կ. Տեր-Մկրտչյանը ներկայացնում է այն պահանջները, որոնք անհրաժեշտ են հոգևորականների հոգևոր դաստիարակության և աստվածաբանական կրթության համար, վեր է հանում այդ ոլորտներում անհրաժեշտ բարեփոխումների խնդիրը⁶:

Հոգևորականների կրթությունն ու առհասարակ կրթական բարեփոխումները ունեն առանցքային նշանակություն Կ. Տեր-Մկրտչյանի բարենորոգչական գործունեության մեջ: Նա Հայ եկեղեցու բարենորոգչության խնդրի լուծումը կապում էր հոգևորականների կրթության խնդրի լուծման հետ: Նա գտնում էր, որ կրթական բարենորոգումներն իրականացնելուց հետո միայն կարելի է խոսել եկեղեցու այլ ոլորտների բարեփոխման մասին: Խոսելով Հայ եկեղեցու բարեկարգման մասին՝ նա գտնում էր, որ այն կարող է իրագործվել եկեղեցու կենտրոնը՝ էջմիածինը, բարեփոխելուց հետո միայն:

Շատ արժեքավոր է հատկապես Տեր-Մկրտչյանի «Բարեկարգութիւն և Բարեզարդութիւն» հոդվածը⁷: Ճիշտ է, հոդվածին նախորդող նյութերում նա արծարծել էր բարենորոգչական գաղափարներ, սակայն այս հոդվածը համարվում է առաջինը, որտեղ հեղինակը բացահայտ հայտարարում է, որ Հայ եկեղեցին ունի վերափոխման, բարեկարգման խնդիր: Այդ հոդվածում հեղինակը հայ ժողովրդի ազգապահպան կենտրոն է համարում եկեղեցին, որը, սակայն, անկում էր ապրում իր անկիրթ հոգևորականների պատճառով: Նա անհրաժեշտ է համարում «Արարատ»-ի ակտիվությունն ու մասնակցությունը բարենորոգչական

⁶ Տեր-Մկրտչեան Կ., Հոգևորական ասպարեզը, «Արարատ», 1895, էջ 77-78:

⁷ Տեր-Մկրտչեան Կ., Բարեկարգութիւն և Բարեզարդութիւն, «Արարատ», 1895, էջ 361-362:

շարժմանը: Ուշագրավ է, որ 1895 թ. սեպտեմբերին հրատարակած այս հոդվածից հետո նա որոշ ժամանակ չի անդրադարձել բարենորոգման խնդրին, որը պայմանավորված էր 1895–1896 թթ. համիդյան կոտորածներով:

Կ. Տեր-Մկրտչանը քննարկել է նաև եկեղեցու ներքին բարեգործության (աղքատախնամություն, հիվանդախնամություն) խնդիրը: Իր «Բեթելի անկելանոցը Բիլեֆելդի մոտ» հոդվածում նա անդրադարձել է աղքատախնամության խնդրին, որը փորձում էր լսելի դարձնել Հայ եկեղեցում⁸: Նա ցանկանում էր եկեղեցում հիմնել անկելանոցներ, ինչպիսիք կային Գերմանիայում և ինչպիսիք Հայ եկեղեցին ունեցել էր դեռևս Ներսես Ա Մեծի ժամանակ:

Բարենորոգչական շարժման շրջանակում Կ. Տեր-Մկրտչանին հուզող հաջորդ խնդիրը կիրակնօրյա դպրոցների ստեղծումն էր: Վերջինս համոզված էր, որ Հայ եկեղեցում անհրաժեշտ են կիրակնօրյա դպրոցները, քանզի ցարական կառավարությունն անընդհատ փորձում էր զրկել Հայ եկեղեցուն հայկական դպրոցների նկատմամբ ունեցած իրավունքներից, և դպրոցները դնել հսկողության տակ: Գնալով ավելի ակնհայտ էին դառնում կառավարության միջամտությունները դպրոցական ծրագրին, ուսուցչական համակարգին և տվյալ պարագայում մեծ էր կիրակնօրյա դպրոցների դերը: Այս առումով շատ քննադատական է նրա «Կիրակնօրյա դպրոցները և մանկանց ժամապաշտութիւնը Գերմանիայում» հոդվածը, ուր ներկայացված է Բեռլինի կիրակնօրյա մի դպրոցի առօրյան, որը գործում էր համալսարանի ավետարանական աստվածաբանության ֆա-

⁸ Տեր-Մկրտչեան Կ., Բեթելի անկելանոցը Բիլեֆելդի մոտ, «Արարատ», 1895, էջ 182–188:

կուլտետի հովանավորությամբ: Նկարագրելով մանուկների զբաղվածությունն ու առօրյան՝ Կ. Տեր-Մկրտչյանը գրում է. «Նոցանից շատերը ս. Գրքից անելի շատ տեղեկություններ և անելի շատ կրօնական հասկացողություն ունեին, քան, աաղ, բազմաթիւ եկեղեցական պաշտօնեաներ մեզանում»⁹: Նա հատկապես շեշտադրում էր եկեղեցական համայնքներում երեխաների համար ժամերգությունների կազմակերպումը, այս գործում կարևորում աստվածաբանների դերը և, փաստորեն, մեկ անգամ առաջ ևս քաշում հայ հոգևորականների աստվածաբանական կրթության հարցը:

Կ. Տեր-Մկրտչյանի՝ Հայ եկեղեցու բարենորոգչությանն ուղղված այս և այլ առաջարկները միանշանակ չընդունվեցին: Անգամ շատ հոգևորականներ նրան մեղադրում էին Հայ եկեղեցում բողոքական գաղափարների տարածման մեջ՝ վկայակոչելով այն փաստը, որ վերջինս սովորել էր Գերմանիայի տարբեր համալսարանների ավետարանական ֆակուլտետներում: Հայ հոգևորականները այդպես էլ չկարողացան ընդունել, որ Կ. Տեր-Մկրտչյանը Գերմանիայում ստացած իր գիտելիքները ցանկանում էր ներդնել Հայ եկեղեցու բարեկարգման գործում, նա ցանկանում էր հասնել բնակչության հոգևոր կրթության և դաստիարակության կազմակերպմանը և լրացնել մեր եկեղեցում դարերի ընթացքում կուտակված թերացումները:

Կ. Տեր-Մկրտչյանի գաղափարների դեմ դուրս եկավ հակառակորդների մի ստվար բանակ, որոնք հրապարակային քննադատության էին ենթարկում նրա գաղափարները: Այս առումով հատկապես ակտիվ էին «Մշակ» և «Հայրենիք» լրագրերը:

⁹ Տեր-Մկրտչեան Կ., Կիրակնօրյա դպրոցները կամ մանկանց ժամապաշտութիւնը Գերմանիայում, «Արարատ», 1895, էջ 299-300:

«Մշակ»-ը՝ Թիֆլիսից (Թբիլիսի), իսկ «Հայրենիք»-ը՝ Կ. Պոլսից պայքարում էին Կ. Տեր-Մկրտչյանի տեսակետների դեմ: Եվ դեռ ավելին՝ Կ. Տեր-Մկրտչյանի կոչը բարեփոխումների հարցում համագործակցելու վերաբերյալ դարձավ նոր հարձակումների առիթ: Այսուհետ նրան մեղադրում էին կղերական մտայնությաններ ունենալու, հոգևորականներին ժողովրդից անկախ և ինքնուրույն գործելու կոչ անելու և այլ մեղադրանքների համար: Չնայած հոգևորականների դժգոհությանը և քննադատական հոդվածներին՝ նա շարունակում էր արծարծել Հայ եկեղեցու բարենորոգչության խնդիրը և փորձում ուղիներ գտնել դրա լուծման համար: Նա իր «Հոգետրականի առաջնորդող գաղափարը» հոդվածում գրում է. «Ինչու՞ մենք արժանատի հոգևորականներ չունինք և չենք ունենում ... Ամենքն այդ խնդրի լուծումը միմեանց վերայ են ձգում. ժողովուրդը մեղադրում է բարձր հոգևորականութեան, որ նա անարժաններին ձեռնադրում է, հոգևորականութիւնը մեղադրում է ժողովրդին, որ նա անարժաններին է ընտրում. մամուլը, հասարակական գործիչը երկուսին ևս մեղադրում է. բայց հարցը մնում է չլուծուած»¹⁰: Այս խնդրի լուծման միակ ճանապարհը հեղինակը կրկին անգամ համարում էր կրթությունը, քանզի հայ հոգևորականների անկիրթ, անմիտ արարքների հետևանքով հասարակությունը հոգևորականությանը դիտարկում էր իբրև առանձին դասակարգ, որն ուներ սեփական շահեր և կտրված էր բնակչության մյուս շերտերից: Այստեղ Կ. Տեր-Մկրտչյանը կրկին վեր է հանում հոգևորականների աստվածաբանական կրթության անհրաժեշտությունը, ինչի առկայությունը կվերացներ հոգևորականների և հասարակության

¹⁰ Տեր-Մկրտչեան Կ., «Հոգետրականի առաջնորդող գաղափարը, «Արարատ», 1896, էջ 569-570:

միջև ստեղծված անջրպետը: Նա ցանկանում էր եվրոպական համակողմանի կրթությունն ստացած հայ հոգևորականներով համալրել Գևորգյան ճեմարանի ուսուցչական կազմը և արդեն տեղում կրթված հայ հոգևորականության նոր սերունդ տալ¹¹:

4. Տեր-Մկրտչյանը 1898 թ. վերսկսեց եկեղեցու բարենորոգչության թեմայով նոր հոգվածների հրատարակումները, այն է՝ «Ի՞նչ կարիք ունի Հայոց եկեղեցին»¹², «Աստուածաբաններ պե՛տք են»¹³, «Կրոնատրոներ պե՛տք են»¹⁴, «Կրկին քահանայական հարցը և աստուածաբանութիւնը»¹⁵: Այդ հոգվածներում ևս նա հիմնականում ընդգծում էր հոգևորականների կրթության կարևորությունը:

Նա «Ի՞նչ կարիք ունի Հայոց եկեղեցին» հոգվածում մատնանշում էր, որ Հայ եկեղեցում առաջացած կարևոր հիմնահարցերից է նաև հայ հոգևորականի նյութական անապահովությունը: Ճեմարանի սաների հոգևոր ասպարեզից հեռանալն ու այլ բնագավառներում աշխատանքի փնտրտուքը նա բացատրում էր հայ հոգևորականների սոցիալական ծանր վիճակով: Նա նման վերաբերմունքը բացատրում էր նրանով, որ Հայաստանում տարիներ ի վեր հոգևորականների դեմ մղվող պայքարը ստեղծել էր ոչ այնքան դրական մթնոլորտ, և շատերը պարզապես հեռանում էին՝ չցանկանալով շարունակել ծառայությունը

¹¹ Նույն տեղում, էջ 573:

¹² Տեր-Մկրտչեան Կ., Ի՞նչ կարիք ունի Հայոց եկեղեցին, «Արարատ», 1898, էջ 81–83:

¹³ Տեր-Մկրտչեան Կ., Աստուածաբաններ պե՛տք են, «Արարատ», 1898, էջ 199–204:

¹⁴ Տեր-Մկրտչեան Կ., Կրոնատրոներ պե՛տք են, «Արարատ», 1898, էջ 254–258:

¹⁵ Տեր-Մկրտչեան Կ., Կրկին քահանայական հարցը և աստուածաբանութիւնը, «Արարատ», 1898, էջ 344–349:

հոգևոր ասպարեզում: Հոգևորականության նկատմամբ նմանատիպ վերաբերմունքը Տեր-Մկրտչյանը բացատրում էր ժողովրդի անկրթությամբ և հոգևոր դաստիարակության բացակայությամբ:

Տեր-Մկրտչյանն իր «Աստուածաբաններ պէ՛տք են» և «Կրօնատուներ պէ՛տք են» հոդվածներում կրկին առաջ է քաշում հայ հոգևորականների աստվածաբանական կրթության խնդիրը և միաժամանակ կարևորում վանական դասի առկայությունը Հայոց եկեղեցում¹⁶: Սակայն կարևորության հետ մեկտեղ, նա ընկալում և ընդունում էր, որ կրոնավորների կամ վանական դասի առկայությունը տվյալ ժամանակաշրջանի համար, մեղմ ասած, իրականությունից շատ հեռու էր:

Հայ մամուլի, հոգևորականների և հասարակական գործիչների «հարծակումները» 1890-ականներին չկարողացան կասեցնել Տեր-Մկրտչյանի բարենորոգչական գործունեություն տարածումը: «Կրթուած քահանաներ և ժողովուրդը» հոդվածում նա անդրադառնում է հոգևորականների կրթության խնդրին, հատկապես՝ խոչընդոտներին: Նա գտնում էր, որ կրթված լինելը չպետք է համարվի նախադրյալ արտոնությունների համար, և յուրաքանչյուր կրթություն ստացած հոգևորական չէ, որ արժանի է բարձր պաշտոնների: Կ. Տեր-Մկրտչյանը հոգևորականի համար բնութագրական էր համարում «իսկական հոգեւորականին վայել առաքինութեան փայլը եւ հմտութիւնը»¹⁷: Նա գտնում էր, որ այդ հատկանիշները ձեռք են բերվում միայն հավատով և

¹⁶ Տեր-Մկրտչեան Կ., Կրօնատուներ պէ՛տք են, «Արարատ», 1898, էջ 254-258:

¹⁷ Տեր-Մկրտչեան Կ., Կրթուած քահանաներ և ժողովուրդը, «Արարատ», 1899, էջ 67:

անսպառ աշխատասիրությամբ: Իսկ այս ամենը կարող էր ամբողջանալ միայն հոգևոր աստվածաբանական կրթության առկայությամբ:

Տեր-Մկրտչանը կարևոր նշանակություն էր տալիս նաև եկեղեցական արարողակարգին: Նա կարևորում էր հայ ժողովրդի մեջ պաշտամունքի հետ կապված նոր գիտակցության ձևավորումն ու արմատավորումը: Նա հասկանում էր, որ արարողությունների վերափոխումը սկզբնական շրջանում կստեղծի քառտիկ իրավիճակ, իսկ ժողովուրդը պատրաստ չի նման համակարգային, խորը փոփոխությունների: Նախ անհրաժեշտ է վերափոխել մարդկանց գիտակցությունը, ստեղծել նախադրյալներ, որոնք կնպաստեն կրոնական համակարգում հետագա փոփոխությունների իրականացմանը: «Մարդկանց գիտակցության վերափոխումը պետք է տեղի ունենար ժամերգության ընթացքում դավանանքի, ծեսերի և պաշտամունքային արարողակարգի նշանակության վերաբերյալ՝ համայնքի անդամներին կատարվող պարզաբանումներով»¹⁸: Այս տեսանկյունից նա մտահոգիչ էր համարում այն, որ «Մեր եկեղեցին ժամակարգութիւնների համար հաստատուն հրահանգներ չունի: Առ այժմ գոհ պէտք է լինինք, եթէ գոնէ Մաշտոցի եւ կենդանի աւանդութեան գծած սահմաններից չեւէն»¹⁹:

Նա պայքարում էր նաև հավատացյալների կողմից եկեղեցուն պատկերներ և առարկաներ նվիրելու համատարած երևույթի դեմ, որն ուներ բարեփոխման կամ բարեկարգման խնդիր:

¹⁸ Ղազարյան Խ., նշվ. աշխ., էջ 60:

¹⁹ Տեր-Մկրտչեան Կ., Աղավաղումներ և օտարամոծութիւններ մեր եկեղեցոյ արարողութեան մէջ, «Արարատ», 1899, էջ 504:

Հայ եկեղեցու բարենորոգչությանն առնչվող վերը նշված գաղափարները հետագայում կրկին արծարծվեցին Կ. Տեր-Մկրտչյանի ծրագրերում: 1900–1901 թթ. կատարած դիտարկումներն ու նոր առաջարկները բարելավված կրթության և նոր ընտրակարգի միջոցով հոգևորականության բարեփոխման վերաբերյալ սուր պայքարի նոր ավիք բերեցին նրա դեմ: Քննադատությունների գագաթը Լևոն Սարգսյանի «Հին ցա» գրքույկն էր, որին ի պատասխան Տեր-Մկրտչյանը հրատարակեց համանուն հոդված «Արարատ»-ի հուլիսյան համարում²⁰: Լ. Սարգսյանը իր գրքույկում բարենորոգչական շարժման պարագլուխ էր դիտարկում Կ. Տեր-Մկրտչյանին²¹: Նա հայտարարում էր, որ Մ. Օրմանյանի շնորհիվ ձևավորվել էր հոգևորականների նոր սերունդ, որն անտեսում էր հայոց պահանջներն ու կարիքները՝ գտնելով, որ պետք է աշխատել լավ հոգևորականներ ունենալ, որոնք կիրառարկեն դասակարգային շահերից, և որ գլխավորն է՝ աստվածաբանությունից²²: Նա Եվրոպայում աստվածաբանական կրթություն ստացած հայ հոգևորականներին (Գ. Հովսեփյան, Գ. Չորեքչյան, Գ. Տեր-Մկրտչյան, Երվ. Տեր-Մինասյան) մեղադրում էր «կղերական գերիշխանութին քարոզելու մէջ»:

Ի պատասխան այս և նմանատիպ այլ մեղադրանքների՝ Կ. Տեր-Մկրտչյանը, քննադատելով Լ. Սարգսյանին և նրա համախոհներին, քննարկում է խնդրի նաև անձնական տեսանկյունը: Ըստ Կ. Տեր-Մկրտչյանի՝ հակառակորդները նույնացնում էին «բարենորոգիչ» հայ հոգևորականների անձն ու գործը և անձնական որոշակի խնդիրները տեղափոխում էին հոգևոր ոլորտ:

²⁰ Տեր-Մկրտչեան Կ., Հին ցա, «Արարատ», 1900, յուլիս, էջ 338–343:

²¹ Սարգսյան Լ., Հին ցա, Մոսկոա, 1900, էջ 26–42:

²² Նույն տեղում, էջ 45, Հովհաննիսյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 181–186:

«Նորա (Լ. Սարգսյանի – Ա.Ա.) առարկությունների ուղն ու ծուծը այն է, թե նոր հոսանքի մեջ կղերական ոգի է իշխում, որի կազմող տարրերն են, ինչպես տեսանք աստուածաբանությունը եւ դասակարգային շահերը»²³։ Բարենորոգչական շարժման ջատագույներին ուղղված այս մեղադրանքը Կ. Տեր-Մկրտչյանը բնութագրում է իբրև բացարձակ սուտ և երևակայության արդյունք։ Ընդհանրացնելով իր խոսքը՝ նա եզրակացնում է, որ այդ հին ցավը երբեք չի բուժվի վերացական պահանջներ դնելով, արդեն իսկ կիրառած քայլերը մերժելով և այդ ուղղությամբ գործունեություն ծավալած անձանց հալածելով²⁴։

Տեր-Մկրտչյանի բարենորոգչական ծրագրի մի մասն էր կազմում Աստվածաշնչի նոր՝ քննական, հրատարակությունը։ Այս գործի հրատապ և կարևոր լինելը բազմիցս շեշտվել է, և այդ ուղղությամբ գործուն քայլեր է իրականացրել դեռևս Մակար Թեղուտցի կաթողիկոսը։ Չնայած Կ. Տեր-Մկրտչյանի կողմից Մատթեոսի ավետարանի արևելահայերեն թարգմանության իրականացմանը, հրատարակության որոշ նախապատրաստական աշխատանքներին՝ այն անավարտ մնաց։

Նրա բարենորոգչական գործունեության հաջորդ քայլը Ադոլֆ ֆոն Հառնակի «Քրիստոնեության իսկությունը» գրքի հայերեն թարգմանությունն էր։ Վերջինս 1901–1903 թթ. «Արարատ»-ի համարներում տպագրել է Հառնակի 16 դասախոսություններից 7-ը՝ առանձին հոդվածներով։

Մկրտիչ Ա Խրիմյանի 1906 թ. հրավիրած *Կենտրոնական ժողովի* մերժումից հետո Կ. Տեր-Մկրտչյանի և նրա կողմնակիցների նկատմամբ հետզհետե ձևավորվեց հակառակորդների մի

²³ Տեր-Մկրտչեան Կ., Հին ցաւ, էջ 341։

²⁴ Նույն տեղում, էջ 343։

հսկա բանակ: Վերջինները, սրելով Մայր Աթոռում արդեն իսկ լարված մթնոլորտը, հասան նրան, որ Տեր-Մկրտչյանը հեռացավ իր գբաղեցրած պաշտոններից: 1907 թվականից Կ. Տեր-Մկրտչյանը կարծես հրաժարվել էր բարենորոգումների վերաբերյալ հրապարակային ելույթներից և չունենալով նպաստավոր հենարան էջմիածնում՝ գբաղվում էր Ատրպատականի թեմում առաջացած խնդիրներով:

Տեր-Մկրտչյանը վեց տարվա լուսությունից հետո, 1913 թ. բարենորոգության թեմայով հողվածների նոր շարք տպագրեց «Հովիտ» շաբաթաթերթում՝ «Վերանորոգության պէտք ունի՝ Հայոց եկեղեցին» խորագրով: Առաջին հողվածում նա ի սկզբանե նշում է, որ Հայ եկեղեցու վերանորոգության խնդիրը, որ մինչ այդ աղմկոտ էր և շատերի համար անախորժ, այդպես էլ որևէ լուրջ հաջողություն չի գրանցել: Այստեղ նա կարևորում է Կ. Պոլսի պատրիարքության դերը, քանզի Կ. Պոլսում էր, որ կատարվել էին որոշ գործուն քայլեր բարենորոգության հետ կապված: Ապա, համեմատելով էջմիածնում տիրող իրավիճակի հետ, գրում է. «... Տաճկաստանում ուրեմն, չնայած այնտեղ տիրող բազմադիմի վրդովումներին և տագնապին, շարունակում են գբաղուել եկեղեցական բարեկարգության խնդրով և առանձին կարևորութիւն տալ նրան ... »²⁵:

Վկայակոչելով Եղիշե արք. Գեղամյանի խոսքերը՝ Կ. Տեր-Մկրտչյանն առաջին հողվածում փորձում է հերքել վերջինիս մեղադրանքն ուղղված բարենորոգչական շարժմանը՝ ուղղված Գր. Արծրունուն, Ս. Նազարյանին և Ե. Տեր-Մինասյանին: Եղիշե արքեպիսկոպոսը հայտարարարում է, որ բոլորովին անտեղի է վե-

²⁵ Տեր-Մկրտչեան Կ., Վերանորոգության պէտք ունի՝ Հայոց եկեղեցին, «Հովիտ», 1913, № 2, էջ 20:

րանորոգության խնդրով զբաղվելը, Հայ եկեղեցին վերանորոգության և վերանորոգիչների կարիք չունի: Իսկ Գր. Արծրունու, Ս. Նազարյանին և Ե. Տեր-Մինասյանին մեղադրում էր, որ կամեցել են «ստիպել ժողովրդին, որ իր ձևով և իր ստեղծած ծեսերով եկեղեցին վերածէ գերմանական և կամ այս ու այն եւրոպացի ազգի եկեղեցու համեմատ»²⁶: Կ. Տեր-Մկրտչյանը ապացուցում է հայ բարենորոգիչներին ուղղված մեղադրանքների անհիմն ու ստահող լինելը: Նա այդ ամենը բացատրում է միայն այն ակնհայտ փաստով, որ հայ բարենորոգիչները խոսում են միայն վերանորոգության, բարեփոխման, եղածը վերափոխելու, բարեկարգելու և ոչ հիմնովին քանդելու մասին:

Երկրորդ հոդվածում նա խոսում է հայկական «ինտելիգենցիայի» մասին: Նա քննարկում է հայ շատ հոգևորականների և հասարակական գործիչների այն տեսակետը, ըստ որի Հայ եկեղեցին լուրջ վերանորոգության կարիք չունի, իսկ ինչ խնդիրներ էլ կան, կլուծի հայ «ինտելիգենցիան»: Այդ հոդվածում հեղինակը Հայ եկեղեցու «հոգևոր շինուածը» նմանեցնում է Մայր տաճարի նյութական շինության հետ: Ըստ նրա՝ Մայր տաճարը դարերի ընթացքում շատ փոփոխությունների էր ենթարկվել, ավելացվել էին եկեղեցու նախնական կազմին անհարկի մասեր և արդյունքում ճարտարապետական տեսակետից մի անկերպարանք զանգված է ստացվել: Եվ այս ամենը տեսնելով, ոչ մի հայ չի գտնվի, որ կմերժի Ս. Էջմիածնի տաճարի վերանորոգության խնդիրը, բոլորն էլ հասկանում են, որ պետք է վերանորոգել և բարեկարգել: Նույն իրավիճակում է, ըստ Կ. Տեր-Մկրտչյանի, գտնվում է եկեղեցու ներքին, հոգևոր կյանքը, որը չբարեկարգե-

²⁶ Նույն տեղում:

լու դեպքում, մի օր անդունդի եզրին կհայտնվի²⁷: Եվ չպետք է քանդել մի բան առանց դրա փոխարեն նորը ստեղծելու, քանի որ ո՛չ հասարակ ժողովուրդը, ո՛չ էլ մտավորականությունը չէին կարող ստանձնել բարեփոխումների իրագործման պատասխանատվությունը:

«Հովիտ»-ի հինգերորդ համարում տպագրված համանուն երրորդ հոդվածում Տեր-Մկրտչյանը շարունակում է նախորդ հոդվածի միտքը: Վկայակոչելով Նախիջևանի, Վայոց Ձորի, Ղարադաղի և Արևելյան Հայաստանի այլ շրջանների գյուղական համայնքներում տիրող մեղմ ասած անմխիթար իրավիճակը՝ նա մեկ անգամ ևս վեր է հանում հասարակ ժողովրդի բարեկրթման, զարգացման և ժողովրդական հասարակության կրթության կազմակերպման խնդիրը: Կ. Տեր-Մկրտչյանը վեր է հանում հասարակության մեջ տարածված այնպիսի սնոտիապաշտական, ոչ ՝ քրիստոնեական երևույթներ, ինչպիսիք են սրբերին ուխտի գնալը, զանազան ոգիներին մատաղ անելը, «մկրատ ու ասեղ ձգելը» և այլ երևույթներ և մեկ անգամ ևս բարձրացնում հետևյալ հարցը. «Այս ժողովուրդն ուրեմն պիտի վերանորոգէ իր եկեղեցին. սա՛ է, որ հաստատ մնացել է իր հայրերի հաւատքի մէջ, և ամենևին կարօտ չէ, որ մեկը նրա մասին հոգս քաշէ, կրօնական կեանքի նոր և աւելի ուղիղ ճանապարհ ցոյց տայ ...»²⁸: Հետևաբար՝ Տեր-Մկրտչյանը կրկին զարգացնում է նախկինում իր արած առաջարկը՝ բարեփոխել հայ հասարակական կրթական համակարգը, նախ՝ կրթել հասարակությանը, ապա՝ բարենորոգել Հայ եկեղեցին:

²⁷ Նույն տեղում, № 4, էջ 51-53:

²⁸ Նույն տեղում, № 5, էջ 71:

Չորրորդ հոդվածում նա, կողմ լինելով Հայ եկեղեցու տարբեր ոլորտներում բարենորոգության իրականացմանը, այնուամենայնիվ, սխալ է համարում «բարենորոգությունը ժամերգությունների և ծիսական արարողությունների կրճատմամբ սահմանափակող մտայնությունները»²⁹: Հենց այս բնագավառում էր, որ Կ. Տեր-Մկրտչյանը դժվարանում էր որոշել, թե ինչն է արտաքին, կողմնակի և փոփոխության ենթակա: Նա այդ մտայնության մերժում էր ժամերգության կամ պատարագի որևէ հատվածի կրճատումը: Նա պնդում էր, որ պետք է բացառել այն բարեփոխումները, որոնք պայմանավորված են միայն առաջին գործողությունների կամ հատվածների կրճատմամբ: Այս տեսանկյունից նա գրում է. «Ազգային – եկեղեցական տեսակետից ո՛չ մի բան արտաքին, պատահական և անելորդ չէ, որ ստեղծուած է մեր եկեղեցու մթնոլորտում՝ իբրև ինքնուրոյն արտայայտութիւն հայ քրիստոնէական ոգու»³⁰:

Համանուն հինգերորդ հոդվածում հեղինակը, շարունակելով նախորդի թեմատիկան, գտնում է, որ եթե այս կամ այն ծեսի վերաբերյալ որոշակի փոփոխություններ արվել են կաթողիկոսական հրահանգով, ապա ընդհանուր բարեփոխությունը պետք է որոշի և իրականացնի հոգևորականների ընդհանուր ժողովը: Այստեղ էլ նա կրկին վեր է հանում կրթված հոգևորականների խնդիրը, որոնք կկարողանային պարզ գաղափար կազմել քննարկվող հարցի վերաբերյալ: Հետևաբար՝ Կ. Տեր-Մկրտչյանը պնդում էր, որ «այս և ուրիշ տեսակետներից վաղաժամ է ըստ իս նաև այնպիսի հարցեր վճռելը, ինչպէս կուսակրօնութեան

²⁹ Ղազարյան Խ., նշվ. աշխ., էջ 171:

³⁰ Տեր-Մկրտչեան Կ., Վերանորոգութեան պետք ունի՝ Հայոց եկեղեցին, «Հովիտ», 1913, № 6, էջ 85:

բարձումն, այրի քահանաների ամուսնութիւն, ամուսնական օրէնքների հիմնական յեղաշրջում, որոնք առաջ են բերում ամեն անգամ, երբ եկեղեցական բարենորոգմանց մասին խօսք է լինում, կարծես մեր եկեղեցու վերաշինութիւնը նոցանից է կախուած»³¹:

Հետևաբար, բարեփոխման որոշակի առաջարկ ներկայացնելուց առաջ անհրաժեշտ էր հասարակության մեջ համապատասխան գիտակցություն զարգացնել, քանզի դա էր բոլորին բարենորոգության գաղափարն ընկալելի դարձնելու միակ միջոցը:

Այս շարքի վերջին հոդվածում Կ. Տեր-Մկրտչանը փորձում է տալ այն նպատակային պարզաբանումները, որոնց միջոցով հասարակության մեջ կարմատավորվի բարենորոգչության գաղափարը. «Ամենից առաջ կենդանի եկեղեցին ս. Գիրք պէտք է ունենայ, որից նա առնում է իր առաջնորդող սկզբունքները, իր սպառազինութիւնը՝ աշխատանքի դէմ վարած անընդհատ կռում. իսկ մեր ժողովրդի ձեռքին իրեն հասկանալի բարբառով ս. Գիրք չկայ: Հանրամատչելի աշխարհաբար լեզուով թարգմանած Աստուածաշունչն այդ ժողովրդի ձեռք տալը մի պահանջ է այսօր, որի կատարման յետաձգումը նշանակում է բաց աչքերով տեսնել ու թոյլ տալ ժողովրդեան հոգեպէս վայրենացումը»³²:

Այսպիսով, Կ. Տեր-Մկրտչանը Հայ եկեղեցու բարենորոգչության գործում ամենատարրական քայլը համարում էր Աստվածաշնչի աշխարհաբար թարգմանությունը, որը կնպաստեր հասարակության կրոնական գիտակցության առավել բարձրացմանը, քրիստոնեական գրականության, թերթերի թարգմանությունը: Ըստ նրա՝ անհրաժեշտ էր հատկապես դպրոցներում

³¹ Նույն տեղում, № 7, էջ 102:

³² Նույն տեղում, № 8, էջ 115:

ձևավորել և ամրապնդել գիտելիքները կրոնի և հայ եկեղեցու վերաբերյալ, իսկ դա կարող էին իրականացնել միայն պատրաստված, մասնագիտական կրթության ստացած ուսուցիչները՝ համապատասխան գրականության օգնությամբ³³:

Կարևորելով Հայ եկեղեցու բարենորոգության խնդրի լուծումը՝ Կ. Տեր-Մկրտչյանը անհրաժեշտ էր համարում տվյալ խնդրի քննարկումը հասարակության լայն շրջաններում: Միայն այդ դեպքում բարենորոգության խնդիրը կդառնար հայ հասարակության մտահոգության առարկան և համընդհանուր ուժերով հնարավոր կլիներ հասնել հաջողության³⁴:

«Հովիտ»-ի իր հոդվածաշարը նա ավարտում է այն եզրակացությամբ, որ պետք է բարձրացնել կրթական մակարդակը եկեղեցում, ճեմարանում, թեմական դպրոցներում և հասարակության մեջ, անհրաժեշտ է ձևավորել և ամրապնդել կրոնական գիտակցությունն ու գաղափարախոսությունը հասարակության մեջ. այսպես պետք է դնել բարենորոգության սկիզբը: Այս հոդվածաշարը Կ. Տեր-Մկրտչյանի վերջին հրապարակային անդրադարձն էր Հայ եկեղեցու բարենորոգության հարցին:

Анаит С. Асатрян, ЕГУ, МНОЦ НАН РА, Карапет Тер-Мкртчян – реформатор Армянской церкви – Карапет Тер-Мкртчян в истории Армянской церкви известен не только как духовный лидер, публицист, ученый, но и как реформатор.

По его мнению, Армянская церковь может и должна решать свои задачи только опираясь на собственные силы. Образован-

³³ Նույն տեղում, էջ 116:

³⁴ Նույն տեղում, էջ 117:

ные богословы должны провести реформы, которые должны начаться именно с С. Эчмиадзина. Главное внимание К. Тер-Мкртчян уделяет образованию, значимости воскресных школ и благотворительным делам, изданию новой Библии, предлагает новые изменения в проведении церковных обрядов.

Anahit S. Asatryan, YSU, ISEC NAS RA, Karapet Ter-Mkrтчyan as a reformer of Armenian church – Karapet Ter-Mkrтчyan is known not only as a spiritual leader, a publicist, a scientist but also as a reformer in the history of the Armenian Church.

He considered that the Armenian Church can solve all of its problems with its own efforts. The educated theologians might carry out reforms which should start namely from Mother See. Therefore, he paid great attention to education and gave special importance to the role of Sunday schools and charitable institutions, the new critical publishing of the Bible. He suggested to make certain modifications in the complex of rituals, too.